

ALBERT GÁBOR

Ceterum censeo... avagy tántorgásunk a farkasverem szélén

TÖRTÉNELEMTUDATUNK TORZULÁSAI

Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is; aki uralja a jelent, az uralja a múltat is.

(G. Orwell)

*Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?
Messze jövőddel komolyan vess össze jelenkort:
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!*

(Kölcsey Ferenc)

Az ember puhatestű állat, eszköztelen, nincs olyan szerv birtokában, amely megvédené a természettel szemben. Tisztán biológiailag nézve kiesik a természeti láncolatból, s ezen a szinten úgyszólván értelmezhetetlen. Arnold Gehlen szerint emiatt szinte a biológiai túlélésre sem volna esélye, neki magának kell megteremtenie azt az eszközt, amellyel ezt a hiányosságát kompenzálja, amely mint a csontváz a testnek, tartást ad neki, s mint a teknőst a páncélzata, védelmezi. Gehlen ezt az „eszközt” az intézményekben véli felfedezni, ezek létrehozására viszont csak az az „állat” képes, amellyel nemcsak megtörténnek dolgok és események, hanem tudatosan átéli azokat, sőt értelmezi, azaz amelynek története, sőt történelme is van. Az embernek nevezett „puhatestű állat” önazonossága tudatára története során ébredhet, s igazi védelmet, páncélt, hajlékot (azaz képességet arra, hogy társadalomban élve intézményeket hozzon létre) egyedül ez a történelem, helyesebben ez a történelmi tudat adhat. „Az ember csak közvetve tarthat fenn tartós viszonyt önmagával és a másfajtajúakkal – írja Gehlen –, kerülő úton kell visszatárlnia önmagához, és ezen az úton találhatók az intézmények.” A „térkép” és az „iránytű” azonban, amelyhez „ezen az úton” lépéseit igazítja maga a történelemmé sűrűsödött múlt. A történelem – a szubjektumokon keresztül – ilyen értelemben alakítja, mondhatnám azt is, hogy szabja meg, jelöli ki a jövőt.

A múlt, a történelem azonban ezerarcú és mindenre kapható szörnyeteg. Olyan rejtvény, amelyet minden időben meg kell fejteni, titkos írás, amelynek nincs egyértelmű olvasata, vagy ha sikerült is kibetűzni, a színjatszó szavak, hasonlóan az igazsághoz, irizálnak. Szüntelenül újra meg újra értelmeznünk kell.

A múlt határoz meg bennünket, de legalább olyan mértékben mi határozzuk meg a múltat is. Már azzal is, hogy mit idézünk fel belőle, s amit felidézünk, hogyan értelmezzük. Orwell sokat idézett maximája – „aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is; aki uralja a jelent, az uralja a múltat is” – nemcsak a diktatúrák népboldogító és népbolondító gyakorlatát bélyegzi meg, hanem olajos kerekeken futó mindennapjainkat is jellemzi. Akarva-akaratlanul nap mint nap mi is hódító útra indulunk, s mivel hitünk szerint a jelen teljességgel birtokunkban van, ezt az uralmat a jövő érdekében a múltra is ki akarjuk terjeszteni.

Csakhogymilyen múltat birtoklunk? Milyen a történelmi tudatunk? Erőforrás, vagy teherterhel, amitől meg kell szabadulnunk? Bátorítást meríthetünk belőle, vagy jobb, ha a szégyellni való zsákutcák sorozatáról elfelejtkezünk? Felhasználható építőanyag-e, vagy csupa értéktelen hulladék? Legjobbainktól mit örököltünk? Ez az örökség képessé tesz-e bennünket arra, hogy szembe nézzünk a sűrű fátyol mögött rejtőzködő jövővel? Milyennek ismerjük, tudjuk és merjük elképzelni a részben ebből a múltból építkező jövő Magyarországot? Mert erről van szó, az otthonunkról és gyermekeink, unokáink otthonáról, az ezerszáz éve a Kárpátokon belül élő magyarság sorsáról.

A kommunista diktatúra évtizedeinek legsúlyosabb öröksége éppen a tudatos történelemhamisítás, amely – sajnos meglehetősen eredménnyel – igyekezett bűntudatot gerjeszteni a magyar társadalomban, s elhíttetni velünk azt, hogy a magyar és egyáltalán az emberiség igazi története a baloldali gondolatot megtestesítő kommunista diktatúrával kezdődik. Tanításuk szerint ennek az osztálytársadalmi berendezkedést megdöntő, a nemzeti történelmeket meghaladó egyetememes, internacionalista történelemnek vezető ereje, követendő példaképe a Szovjetunió. Igaz magyar kommunista, sőt igaz magyar hazafi csak az lehet, aki elismeri és elfogadja a Szovjetunió primátusát. Negyven éven keresztül ezt sulykolták az óvodától az egyetemekig, erről kellett mesélnie az óvónőnek, a középiskolákban ezt tanították, s nemcsak a pártsemináriumokon, hanem az egyetemi előadásokon is ezt hallottuk.

Mondhatnánk persze – s némileg joggal –, hogy mindez már a múlté, a felejtésre ítélt múlté. Csakhogymelejteni sem könnyű. A viasztáblát egyszerű volt elsimítani a stílusvesztő lapos végével úgy, hogy a korábban írtaknak nyoma sem maradt. Az emberi emlékezetben ilyen *tabula rasat* létrehozni sokkal nehezebb. Évtizedek szükségessé ahhoz, hogy a tudat mélyére süllyedt salaktól, a hazugságoktól, a megkövesedett előítéletektől megszabaduljunk. S ne felejtjük el, a történelmi tudatformálás műhelyeiben, az egyetemi tanszékeken, az oktatásban azok a szakemberek tevékenykednek – kik is lehetnének mások! –, akik ennek a hamis, megideológizált történelemnek, részben kialakítói, de egy ideig feltétlenül propagálói voltak. Közülük valószínűleg sokan csak kényszerből, esetleg csak látszatra szolgálták az igazságellenes, s épp ezért nemzetellenes „tudományosságot”, de talán mégsem tekinthető „boszorkányüldözésnek”, ha feltételezzük, hogy azért olyanok is akadnak köztük, akik foggal és körömmel ragaszkodnak régi énjükhöz, bizonyos módosításokkal régi elveikhez. Ez az elvhűség önmagában még becsülhető is volna, ha nem tudnánk, hogy ezek az elvek amellet, hogy idegen érdeket szolgálták, az elemi igazság-kritériumoknak sem felelnek meg. Es mint ilyenek, ahelyett, hogy mozgósítanak, ellenkezőleg, lefegyverzőek és bénítóan hatnak.

Csak egyetlen elszomorító példát említek, s ezt azért tekintem fontosnak – és elszomorítósnak is – mert éppen olyan kiadványról van szó, amelyet részben az ifjú tudósjelöltek szerkesztenek és valószínűleg főként ők is olvasnak. A *Sic itur ad astra* című, a *Fiatal történészek folyóirata* alcímet viselő periodikáról van szó. Ennek bevezetőjéből idézek:

„Szerzőinknek elsősorban... azokat a jobbára történelem szakos egyetemi hallgatókat tekintjük, akik történésznek, kutatóknak készülnek, illetve a posztgraduális képzésben résztvevőket... Kérjük, hogy a lapban publikálni szándékozók munkáikat egy rövid tanári ajánlással együtt juttassák el az ELTE BTK Egyetememes Középkori és Korai Történelmi Tanszék Titkárságára.”

A lapban megjelent tanulmányok tehát egyetemi tanári ajánlással érkeznek a szerkesztőségbe, s minden bizonnyal így érkezett az a dolgozat is (1999/ 1. 97–128.), amely

egyébként a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával készült. A dolgozat címe *A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945 után*. A fiatal szerző szinte majdnem kizárólag a leghitelesebb korabeli forrásra, a *Szabad Nép* híradásaira támaszkodik, ezek alapján rajzolja meg „Rákosi édesapánk” kultuszának hiteles – nyomtatott dokumentumokkal is igazolható – történetét. Akinek népszerűsége csupán Kossuth Lajoséhoz mérhető. A tárgyilagos hangon előadott dolgozatot nem kis megdöbbenéssel tettem le. Abban ugyanis egyetlen szó sem esik arról, hogy a tárgyalt időszakban, 1945-től a Szovjetunió megszállva tartotta Magyarországot, hogy ezekben az időkben fejtegette ki tevékenységét az ÁVH, majd az ÁVO, hogy a beszolgáltatással, majd a brutális szövetkezéssel hogyan tették tönkre a parasztságot, hogyan nyertek kékcédulákkal országgyűlési választást, mindezekről, és a Rákosi korszakot jellemző törvénytelenégekről semmit sem tudhatunk meg, s akinek erről a korszakról nincsenek tapasztalatai – mint ahogyan sem a szerzőnek, sem a fiatal történészeknek ilyen tapasztalatuk nem lehet – azt hihetik (és miért ne hinnék!), hogy Rákosit kezdetben Horthy bírósága előtt tanúsított hősiességéért, később a földosztás, az újjáépítés eredményei miatt, majd az összeesküvők elleni harc hőseként osztatlan népszerűség övezte. A nép ugyanis volt olyan ostoba, és – hasonlóképpen a tanulmány szerzőjéhez – mindent elhitt, amit a *Szabad Népből* olvasott. Hogy egy tapasztalatlan egyetemi hallgató az írott szó bűvöletében ilyen dolgozatot hoz össze, még talán érthető is, de vajon melyik egyetemi tanár volt olyan „naiv”, hogy javasolta ennek a dokumentált, de velejéig hazug és káros dolgozatnak a közlését? A dolgozat ugyanis az én olvasatomban, miközben a Rákosi-kultusz álobjektív történetét előadja, lényegében arról szól – esetleg a dolgozat szerzőjének szándéka ellenére is –, azt sugallja, hogy a magyar nép birkanyájhoz hasonló. Ha elől egy tekintélyes számú (Szabad Nép) ballag és körülötte „magán-szorgalmú kutyák” csaholnak (a propagandagépezet újságírói), még a diktatúrák szokásos kényszerét sem kell alkalmazni, a nyáj dicshimnuszokat bégetve békésen legelészget. Holott arról kellene szólnia, hogy a diktatúra propagandagépezete tíz év alatt vajmi keveset ért el, hiszen a megalázott és önbecsülésétől megfosztottnak hitt magyarság 1956-ban felegyenesedett, s mint a folyóba dobott kutya, egyetlen mozdulattal rázta le magáról azt a sok mocskot, amelynek egyik szerzője éppen Rákosi Mátyás volt. Egyetlen egészséges mozdulattal! Ezért tévednek azok, akik (mint például Debreczeni József a *Magyar Nemzetben* közölt cikkében – 2000. január 8.) a Rákosi korszakot „nemcsak a huszadik század, de talán egész történelmünk legmélyebb pontjának” tekintik. A brutális diktatúra éve alatt ugyanis a magyar társadalom védekező mechanizmusa jól működött. A terror ugyan nem engedte, hogy megnyilvánuljon, de az „idegpályák” épen maradtak, és ha esetleg sérültek, képesek voltak regenerálódni. A szervezet működőképese maradt, az erkölcsi kategóriák még nem relativizálódtak. Az ország jobbára még nemzetként vette nyakába az igát, s a lakosság nagyobbik része még pontosan tudta, hogy mi a jó és mi a rossz, a kettőt el tudta választani egymástól. Tudta, hogy a kommunizmus rossz, hogy a Szovjetunió nem a barátunk, s hogy a Rákosi-kultuszt kik szítják és milyen céllal. S hogy így volt, 1956 a koronatanú.

A magyar történelem, a magyar társadalom a legmélyebbre a Kádár-korszakban került, az úgynevezett puha diktatúra idején, mikor egyre többen találták meg a számításukat, egyre többen érezték magukat jól, kellemesen, elviselhetően, anyagilag gyarapodtak, s nem volt okuk panasza. De hát akkor ez a viszonylagos jólét, konszolidáció miért tekinthető mélypontnak?

A következménye, a „gyümölcse” miatt.

Történelmi korszakok, súlyos évtizedek értékelését nem az dönti el, hogy az abban élők, az azt élvezők vagy szenvedők hogy érezték magukat benne, hanem az, hogy mi következik utána. Milyen a hatása a teljes társadalomra. Az alkoholmámor kellemesnek mondható, de ami utána következik, már korántsem kívánatos. A kábítószeresek is jól érzik magukat, ennek ellenére a kábítószereszt mégsem vezetjük be intézményesen, mert tudjuk, hogy mi az utóhatása, milyen mértékben károsítja a pszichét, de magát a szervezetet is. A Kádár-korszak a kábítószerre szoktatás ideje volt, és – természetesen – nagyon sokan jól érezték magukat. Ezért hát nem *ok nélkül*, de oktanul még vissza is sirják az akkori kábulatot.

Az „eredmény” közismert. A társadalom szinte elvesztette a személyiségét. Az intézményesített lopás időszakában, mikor a negatív kiválasztás lett a természetes, a megalkuvás, a minél tökéletesebb mimikri az egyetlen erény, a társadalom erkölcsi érzéke megrendült. Minden relativizálódott, s az emberek naponta tapasztalták, hogy az igazmondás káros, a hazugság a célravezető, az erkölcs pedig olyan luxus, amelyet csak a balekok és a normálisnak is alig-alig tekinthető önsorsrontók engedhetnek meg maguknak. A metafizikai értelemben vett „gonosz” uralma azért lett igazán végzetes, mert nemcsak az erkölcsöket rontotta meg, hanem az erkölcsképző szerveket tette tönkre. Démonikus hatalmát látva olykor még a legjobbak is téves következtetésre jutottak. Az értékeket – főként az életet – óvó túlélési stratégiájukkal, az ésszerűsége hivatkozva nemhogy az egészséges belső ellenállást növelték, helyette *jószándékuk ellenére* gyakran a még működő pszichikai ellenállást is lefegyverezték.

Gyümölcseről ismeritek meg a fát, mondja a Biblia, s mindig a következmények, az édes, fanyar vagy epekeserű gyümölcsökről lehet megismerni és ítéletet mondani a történelmi korszakok „fáiról”. Korábban a Kádár-korszak értékelésénél láttuk, hogy azt annak ellenére, hogy sokan meglehetősen jól érezték magukat benne, mégis a magyar történelem egyik legkárosabb korszakának kell tekintenünk. Hasonlóképpen és hasonló okból negatív időszaknak kell tartanunk Tisza Kálmán liberális korszakát is, amelyben a szabadságharcot követő passzív ellenállás idején anyagilag megrendült középnemesség tagjai jogos és megérdemelt „kárpozlásként” hivatalokat, jól jövedelmező színekurákat kaptak. Ezzel felgyorsult az a korábban is tetten érhető káros folyamat, amely ezt a réteget leszoktatta az erőfeszítésről, életképtelenné tette, s kitenyészte a Kathánghy Menyhérték élősködő dzsentrí típusát. Ha nem is teljes egészében, de részben bizonyára a Tisza Kálmán adagolta semmittevés ópiumának lett áldozata ez a képességei alapján feltétlenül jobbra érdemes réteg. Az olykor kedvesen élősködő dzsentrí arcképét, valóban eltorzult alkatát Mikszáthtól Wass Albertig többen is megrajzolták. Ebből a szempontból még igazat is lehetne adni Bibó István egyik, szokás szerint erősen jogászos szemléletű dolgozatának, amelyben az eltorzult magyar alkatról ír. Tanulmányának lefegyverző részletelemzése mellett – például ahogy az 1848–49-et követő „kemény diktatúrát” szembe állítja a jóval kártékonyabb 1867 utáni „puha diktatúrával” – végső következtetése csak erős fenntartással fogadható el. A kiegyezés közjogi ellentmondásosságát, annak „hazugságra” kényszerítő, vagy inkább ösztönző hatását ugyanis abszolutizálja, érvényességét a társadalom egészére kiterjeszti, holott ez elsősorban, és kizárólagos érvénnyel csak a politikai elit életterét szabta meg, csak a politikában aktívan résztvevők gondolkozását torzította el. Kétségtelen, hogy ez mintát adott a társadalomnak, de semmiképpen sem annak egészének, s ne felejtsük el, hogy mint minden magatartás, ugyanakkor polarizálta is a politikával érintkező társa-

dalmat, ellentétét is kitermelte. Tanulmányában Bibó többek közt a kiegyezést követő terméketlen közjogi szemlélet térhódítását is nehezményezi, s közben nem veszi észre, hogy időnként ő maga is ennek a jogászos szemléletnek lesz áldozata.

Annak illusztrálására, hogy a magyar alkat állítólagos torzulásának katasztrófába torkolló következményeit a legkiválóbbak jóval a kiegyezés előtt is észlelték, sőt a vészharangot is megkongatták, általában Kölcsey két sötét tónusú, torokszorító, a mottóban idézett *Husztal* is „vitatkozó” versét szokták idézni, a *Zrínyi dalát* (eredeti címe *Szobranci dal* volt, s csak a cenzúra megtévesztésére került a címbe Zrínyi neve) és a nemzethalál víziójától terhes *Zrínyi második énekét*. A népességfogyás ijesztő statisztikai adataival sokkolt mai olvasó persze beteljesült jóslatként olvassa Kölcsey sorait, hogy *‘A dicső nép, mely tanult izzadni, / S izzadás közt hősi bért aratni, / Névben él csak, többé nincs jelen.’* Vagy a *Zrínyi második énekéből*: *‘És más hon áll a négy folyam partjára, / Más szózat és más keblű nép;’*. Pedig itt is majdnem ugyanarról van szó, mint Bibó István tanulmánya esetében. Csak míg ott Bibó általánosít tévesen, Kölcseynek ezt a műveletet a torz történelmi tudat elméletével fertőzött és az ijesztő statisztikákkal elrettentett jelenkori olvasó végzi el. Az első verset ugyanis Kölcseynek „a vármegyei életben tett baltapasztalatai sugalmazták”, míg a másodikat „magánéletében megbántatása (tagosítás), a szólásszabadság elleni erőszakoskodások, Wesselényi üldöztetése, a Wesselényi-pör magyar szereplőinek meghunyászkodó aljassága” (Horváth János) provokálta ki. A „más hon”, a „más szózat”, a „más keblű nép” nem egyértelműen *idegent* jelent, hanem *mást*. Azt is mondhatnánk, hogy a „más szózattal” és a „más keblű néppel” a *Nemzeti dalt*, a Márciusi fiatalok eljöveteletét jósolja meg. *Kölcsey verse elsősorban a politizáló elit fölött tartott gyászbeszéd*. Mivel akkor csak a nemesi nemzet politizálhatott – a nemesek összessége jelentette a nemzetet – joggal lehet és lehetett az akkori értelmezés szerint a nemzet feletti gyászbeszédnek értelmezni, amelyet azonban a történelmi események tíz esztendő múlva – a *Zrínyi második énekét* Kölcsey 1838-ban írta – nemhogy nem igazoltak, hanem ellenkezőleg, fényesen cáfoltak.

Evvel a frappáns és szívet melengető cáfolattal Kölcsey versének esztétikai értéke természetesen semmivel sem csorbult. Nem úgy azonban politikai, nemzetkarakterológiai, történelmi tudatunkat formáló üzenete. (Csak így zárójelben emlékeztetek arra, hogy ugyanaz a Kölcsey, a „gyászbeszéd” szerzője, meg tudta írni a mottóban idézett *Huszt* tette serkentő jelmondatát is.)

A jelenkor történelmi eseményei nemcsak a jövőnket alakítják (a „determinálják” szó használata félrevezető volna!), hanem visszafelé is hatnak. A múltban elhangzott és akkor helyesnek tekintett megállapítások a következmények fényében elveszthetik igazságtartalmukat, tévedésnek bizonyulhatnak. Ilyen értelemben a jelen újra meg újra átírja, újra meg újra értelmezi a múltat és a történelmet. G. Orwell már idézett megállapítása a diktatúrák módszerét bélyegzi meg, a diktatúráknak azt a gyakorlatát, ahogy céljaik érdekében átalakítják (meghamisítják) a múlt valóságát. A múlttal szemben azonban ezt a *diktatúrát* maga a jelenkor valósága, eseménye is gyakorolja: saját létének igazolására pusztán azzal, hogy megtörténik – hogy megtörténhetett –, átírja, cáfolja a múltban elhangzottakat, az akkori véleményeket, amelyek épp a jelenkor valóságával szembesülve – vagy ha ez nem történik meg, akkor szembesítve – valótlanoknak bizonyulnak. Mivel Arisztotelész szerint minden olyan mértékben létezik, amilyen mértékben részesül az igazságból, ezek az egykor igazságnak hitt vélemények nem is léteznek. Az szinte már mellékes, hogy ezek a jóslatok a borbélyműhelyben hangzanak el hajvágó olló csattogása közben, vagy a Tudományos Akadémia szék-

foglalóján, könyvek éltetik vagy csupán szájhagyomány útján terjedtek, miután nem teljesültek automatikusan, úgyszólván minden erőszakos beavatkozás nélkül kerülnek a felejtés óriási papírkosarába.

A két „diktatúrát” természetesen ég és föld választja el egymástól. Az egyik, gyakran véres korrekcióit (Orwellét) brutális politikai erőszakszervezet hajtja végre, a másik esetében viszont a történelem szinte észrevétlenül lép a fiaskót vallott elvek és vélemények nyakára, vagy egyszerűen túllép rajtuk. Ez az automatikus tisztulási folyamat (a történelmi valóság erőszak és vér nélküli „diktatúrája”) a természetes fejlődés elfogadott velejárója.

A magyarság történelmi tudatának megtorpedózására, történelmünk negatív értelmezésére a kommunizmus éveiben mindent megtettek, mert jól tudták, hogy a történelmet vesztett nép nem tud nemzetként viselkedni, ellenállóképességét elveszti, s így valóban arra megy amerre terelik, nincs vele semmi baj, s „békésen bégetve legelészget”. A negyven éven át propagált ideológia érvényesülését olykor nem is könnyű tetten érni, mert az, ha másképp nem, épp a védekezés rejtett hajszálygyökerein keresztül szűrődik be sejtjeinkbe, gesztusainkat, túlzott reakcióinkat így vagy úgy, de befolyásolja, és salkja megüli a lelket. Ennek ellenére történelmi tudatunknak ez a pontosan meghatározható ideológiához kötődő torzítása még viszonylag könnyebben leleplezhető.

Sokkal nehezebb azonban akkor eligazodni, ha a jelen vagy a közelmúlt által megcáfolt tétel vagy állítás olyan környezetben hangzott el, olyan szájból, hogy maga az állítás is magán viseli a kétségbevonhatatlan nagy tehetség bélyegét, vagy éppen a zseni stigmáját. Eppen ezért korántsem jelenti Ady költészetének lebecsülését, ha a történelem természetes nyomásának engedve, Adynak Tisza Istvánt becsmérő állítását – „*úr-nak, magyarnak egyiként rongyot*” – a kiselejtezendő, a történelem által kilúgozott, s a történelmi tudat szempontjából értéktelen, ezért káros, legfeljebb esztétikai értékkel bíró vélemények közé sorolom. Mindazok, akik Adyra hivatkozva vélik elítélhetőnek Tisza István személyiségét és politikáját, hihetik magukról, hogy ők a törvényhozó művészetek prófétái, a felsőbbrendű esztétikum parancsának engedelmeskednek, valójában azonban nem mások, mint egy velejéig hamissá vált politikai eszme félrevezetett támogatói. Ady Endrének nemcsak Tisza István felett mondott ítéletét söpörte el az idő, de a baloldalhoz fűződő kapcsolatait, reményeit is másképp kell vagy kellene értékelnünk a baloldal szerencsétlen első inkarnációja, a proletárdiktatúra időszaka után. Az 1919-es vörös terror végérvényesen kompromittálta azt a magatartásformát, amelyel Ady szimpatizált, és ebben az esetben sem szabad (volna szabad) az esztétikumot egybemosni a politikával, amit a baloldal, fittyet hányva a logikának és a történelmi tapasztalatnak a saját érdekében természetesen mindig is nagy előszeretettel gyakorol. Ennek a hamis következtetésrendszernek igazolására Ady és egyáltalán a mindenkori művész baloldaliságát úgy igyekeznek – meglehetősen sikerrel – a véleményformáló és felettébb hiú művészek asztalán tálalni, mintha ez az elv művészetük hihetetlen megbecsülését, a művészetek társadalomformáló hatásának elismerését jelentené, holott nem más ez, mint csali, vagy inkább istráng és hám, és akik ezt magukra veszik, jó muraközi módjára húzhatják a gyeplőt tartók szekerét.

Napjainkban a távlatos történelmi eligazodást nagyban gátolja, olykor szinte lehetetlenné teszi az az értelmiség, és különösen a humán értelmiség körében közkeletű – igazságnak semmiképpen sem tekinthető – vélekedés, hogy a magyar kultúra sugallatának engedve a gondolkodó (magyar) ember csak baloldali lehet. Az alkotók között

a rejtett (titkolt) vagy nyilvánosan is vállalt „gyermekbetegség”, a naivan értelmezett baloldaliság éppen a korábban emlegetett „stigmák” miatt számottevő gyakorisággal szedi áldozatait. Eltekintve a „bélyegektől” kétségtelen, hogy ennek a mitizált baloldaliságnak történelmi gyökerei nagyon mélyre nyúlnak. Első – a baloldalisággal rokon – megnyilvánulásait a magyarság érdekeit semmibe vevő idegen hatalommal szemben kialakult kuruckodó ellenzékiességben találhatjuk meg. Ellenzékiesség és baloldaliság attól kezdve, mit sem törődve a két fogalom esetleges diszkrepanciájával, kart karba öltve együtt jár, olykor még szinonimként is szívesen használják, már csak azért is, hogy a kettő különbségét, épp gyakori egybeesését kihasználva, egybemossák.

Az összemossásban a baloldal kezére játszott mindenekelőtt a brutálisan méltánytalan trianoni békediktátum, amely a proletárdiktatúra kérdését és értékelését egy csapásra másodrendű kérdéssé degradálta. A trianoni sokk nem hagyott időt arra, hogy a társadalom a kommunista kísérlet tanulságait feldolgozza. A trianoni felhő árnyékában nem kerülhetett sor arra, hogy a történelem eltakarítsa a hulladékot, s annak rendje és módja szerint, „szinte észrevétlenül a fiaskót vallott elvek nyakára” hágjon. Az összemossásban az így sértetlenül továbbélő, Ady stigmatizálta baloldalnak maga a Horthy-korszak is felmérhetetlen szolgálatot tett. Mi sem természetesebb, hogy a lecsonkolt ország politikájának egyik központi kérdése lett az elfogadhatatlan trianoni békeszerződés, hogy annak revízióját állította politikája középpontjába. A módszer azonban, a „kveruláns revizionismus”, az egész Magyarország mennyországgént való deklarálása nemcsak elfogadhatatlan volt, hanem eleve magában hordta a kudarcot. Ahelyett, hogy felébresztette volna Európa lelkiismeretét, csak az ellenséges, a zsákmányt féltve őrző kisantant nacionalizmusát élesztette. Azt viszont már egyértelműen elfogult túlzásnak, sőt tévedésnek tartom, amit erről Illyés Gyula Herdernek és Adynak címzett nevezetes válaszában írt. Szerinte ugyanis azokban az évtizedekben a magyar nép a „Horthy-rendszerrel szemben szinte a szomszédos országok szellemével érzett közöséget”, s hogy Masaryktól és Benešről „több jót várt, a nép, a nemzet javára, mint a magyar állam irányítóitól”. (Ehhez csak annyit, hogy a történelem ezt a kardinális tévedést a gyászos emlékü, és máig vissza nem vont jogfosztó beneši dekrétummal látványosan és meggyőzően annullálta.)

A baloldaliság mítosza azonban a történelmi tapasztalatok ellenére is át tudta menteni magát. Hogy az 1945–48-as időszakban a moszkvai véres emigrációt túlélő kommunista emigránsok, ha másért nem, hát az életük védelmében és hatalmuk biztosítására ezt az elvet vallották, több mint érthető. Az is természetes, hogy a torznak bemutatott magyar társadalmi fejlődéssel szemben a bolsevik párt vezette Szovjetunió világmegváltó, messianisztikus küldetését hirdették. Az viszont már keserű szájíz hagyott maga után, mikor Bibó István tollából olyasmit olvastak, hogy „a 19. század Európájának egyik legnagyobb reménysége éppen az a visszhang volt, melyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység Oroszországtól eltekintve nem vált be”. Néhány sorral odébb: alkati okok alapján nem lehetett előre látni, „hogy a 20. század közepére nemcsak Oroszország, de Törökország is a társadalmi fejlődésnek egyenesebb vonalában lesz, mint például Lengyelország vagy Magyarország.” És: „...ezeknek az országoknak (Cseh- Lengyel- és Magyarországról van szó – AG) a társadalmi és politikai fejlődése megakadt, vagy ha tovább folyt is, nem tudta felmutatni azt az egyenesvonalúságot és belső hitelt, mely egyrészt a Nyugat- és Észak-Európa, másrészt a Szovjetunió fejlődését jellemzi.” (Bibó István: A kelet-euró-

pai kisállamok nyomorúsága.) A tanulmány az *Új Magyarország* című napilap 1946. május-júliusi számaiban jelent meg, s a mai olvasó döbbenetesen teszi fel a kérdést: Bibó valóban hihette, hogy a diktatúrába süllyedt, gulágokkal megrakott, a koncepció pereiről hírhedt sztalin Oroszország társadalmi fejlődése *egyenesebb vonalú* mint Lengyelországé és Magyarországé? Es ha ezt még el is fogadjuk, hogy értelmezzük és minősítsük azt az abszurd vélekedést, hogy *a Nyugat- és Észak Európa államainak fejlődése párhuzamba állítható a Szovjetunió fejlődésével, s mindkét régiót az egyenesvonalúság és a belső hitel jellemzi*. Vagy azt a sub specie aeternitatis talán érvényes, de 1947-ben félreérthető, mindenképpen életidegen és doktriner túlzást, amely szerint „az egész szovjet forradalom nem más, mint az összes... kelet-európai népek idevágó erőfeszítéseit *sikeresen* túlhaladó nagy történelmi vállalkozás az orosz népnek a keleti társadalmi fejlődés zsákutcájából való kihozására.” Vele szemben Magyarország „egy szerencsétlen, ferde és káros fejlődésű ország”. (Az első *Az 1945. évi fordulat értelme /1947/*, másodikat *A magyar demokrácia válsága /1945/* című tanulmányból idéztem.)

Ha ezt elfogadjuk, a korabeli olvasó joggal kérdezhetette: mi értelme tiltakozni a növekvő szovjet befolyás ellen, szabad-e útját állni a Szovjetunió támogatását élvező kommunista párt, igaz erőszakos, de a nyugat-európai mércével mérve is *hiteles* rendszert propagáló törekvéseinek? Vagy a fentieket csak taktikából írta volna le Bibó? A félelem mechanizmusa nyugtázta le az értelem mechanizmusát? 1946-ban? Vagy rejtett gúnyt kell benne sejtenuünk? Esetleg ez a súlytalannak hitt barátságos engedelmény volt az ára az egyébként igen tanulságos és a társadalmat a fenyegető, kemény békekötésre is felkészítő tanulmány megjelenésének?

Vagy ezt a tanulmányt, illetve annak idézett gondolatait a rosszul működő ösztönök termékének kell tekintenuünk – amelyről maga Bibó is annyit ír –, amely tévesen ítéli meg a magyarság történelmi érdekeit, amelynek helytelen képzei vannak a magyar fejlődés zsákutcairól, a magyarság belső szükségleteiről és kitörési lehetőségeiről?

Bibó István még 1945-ben terjedelmes, és a kommunista körökben nagy visszhangot keltő tanulmányt írt a magyar demokrácia válságáról. A válság okát abban látta, hogy két egyaránt légből kapott, ennek ellenére félelmet keltő rémkép bénítja a friss magyar demokrácia fejlődését. Az egyik a Habsburg restauráció rémképe, a másik „jellegzetesen középosztályi eredetű” rémkép, „mely a megszállás válságos hatásait a szovjetállamiság tudatos előkészítésének, a kommunista pártakciók támadó szellemét a proletárdiktatúra előkészítésének véli, és a kettőt egyugyanazon tervnek tulajdonítja.”

Utólag persze könnyű kockázat nélkül okosnak lenni, de annak idején akár ő, akár a tanulmány kiadója, Szabó Zoltán oly naiv lett volna, hogy a két „rémképet” jóhiszeműen egy nevezőre tudták hozni, s nem érezték, hogy ezzel a társadalom amúgy is rosszul működő tájékozódó képességét zavarják meg? Vagy úgy gondolták, hogy a tanulmány végére illesztett, kiemelten szedett összegzéssel az egész kérdés méregfogát kihúzzhatják? Ott ugyanis ritkított szedéssel ez olvasható: „Aki Magyarországból szovjettagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló, mert a kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független szabad Magyarország lehetősége.”

A logikai háló sajnos nem fedi le a valóságát, s ezzel megint az igazság sérül. A végkövetkeztetés ugyanis azt a hamis látszatot kelti, mintha a „jellegzetesen középosztályi rémkép” felrajzolóit azonosíthatók lettek volna a Habsburg restaurációt kívánókkal.

Ami teljes képtelenség, s egyértelműen a „jellegzetes középosztály” rágalmozása. Az a gyanú kerülget, hogy a Habsburg restaurációt ezen az úton lehetett a képbe csempészni, erre pedig azért volt szükség, hogy a szovjettagállamot akarókon el lehessen verni a port.

De vajon megérte-e a „középosztályt” beáldozni? Bibó valóban hihette, hogy a kommunista „gleichschaltolás” csupán rémkép? Elhitte, hogy az igazságnak ilyesfajta figyelmen kívül hagyásával egy másik, lényegesebb igazság érvényesülését segíthetjük? Egymás sarkába hágó kérdések, amelyeket mind elsöpörte a történelem, a kommunista „fordulat éve”, s csak dadogva állapíthattuk meg, de azt is csak igen halkán, hogy talán mégis..., hogy elhamarkodott volt..., hogy nem kellett volna..., mert ha egy kötött pulóvernek nincs elvarrva a szála, s elkezdem húzni, az egész kötés könnyen felbomolhat. És talán nemcsak hazudni, de tévedni sem igen (lehet) szabad a politikában, s aki sokat beszél a zsákutcákról, az olykor maga is könnyen zsákutcába tévedhet.

(Bibó állításával szemben közhelynek számít, hogy Oroszország fejlődésének zavarai pontosan a folyamatos történeti fejlődés hiányából eredeztethetők. Először a mongolinvázió, másodsor a szovjet rendszer, azaz Marx utópia-elméletének Oroszországba átültetett változata szakította meg ezt a fejlődést, ahogy ezt a hagyományos szovjetbarát francia baloldallal szemben Hélène Carrère d'Encausse francia akadémikus budapesti látogatása során is kifejtette.)

A trianoni csapás kábulatából eszmélkedő nemzedék legfontosabb feladatának azt tekintette; hogy végére járjon, s megkeresse azokat az okokat, amelyek az ország szét hullásához, a magyar nemzettest feldarabolásához vezettek. Tanítójuk és mesterük, a legnagyobb magyar sorslátó, a halálával korszakot záró Ady Endre fogta kezüket, munkásságuk magán viseli az ő szellemi ujjlenyomatát. Ekkor és így bontakozott ki az a – nevezzük így – „sorskérdés-irodalom”, amelynek legnagyobb hatású képviselője Szabó Dezső és Németh László volt. Elég *Az egész látóhatár* tartalomjegyzékét átnézni, itt-ott belelapozni a két vaskos kötetbe, hogy lássuk, Szabó Dezsőnek milyen lesújtó véleménye volt az úgynevezett történeti Magyarországról, az azt képviselő két Tiszáról, a millenniumban önmagát ünneplő Magyarország vezetőiről. Vigasztalan, siralmas kép, s mindezt csak az a heroizmus és hit oldja fel, amellyel a jövő Magyarország freskóját megrajzolja. Németh Lászlót multkritikájában szintén Ady kalauzolja. Felmentésre okot nemigen talál, s a tragikus színekkel sem fukarkodik. Híres *Debreceni katedrális* című műveiben csak a reménytelenségben rejtőző reményben hisz, a „tragikus életérzés csodájában”. Az olykor hisztérikusnak is bélyegzett sötéten látást a reformba, a mozgalomba, „a lappangó jobbakra, a magyar nép aránylag érintetlen tömegeibe” vetett hit és bizalom teszi vitálissá. A minőség forradalma jelöli ki azt a harmadik utat, amelyen haladva a magyarság túlléphet a jobb és baloldal hamis alternatíváján.

Hatásuk azért lehetett olyan átütő és az értelmiség körében olyan tömegeket mozgató, mert a múltat elítélő kritika mellett pozitív célokat is adtak, a gondolatok körül mozgalmak szerveződtek. Ha ezt a társadalomkritikát meghaladó többletet – egy rosszindulatú elméleti kísérlet során – kivonnánk, „sorskérdés-irodalmi” munkásságukból nem maradna más, mint nagy erudícióval és elhithető erővel előadott történet egy olyan szerencsétlen önsorsrontó nemzetről, amely kudarcot kudarcra halmoz, egyik zsákutcából a másikba támolyog, és csupán az isteni gondviselésnek köszönheti, hogy szármalmas életét eddig sikerült tengetnie.

Ezt az „elméleti kísérletet” a második világháború után a történelem végezte el. Nem rosszindulatúan, de annál inkább aljasul. „Bebizonyította”, hogy Szabó Dezső és Németh László elmélete nem egyéb – s itt végeérhetetlen sora következhetnek a le-kicsinylő és semmibe vevő ostoba vagy szellemességre is igényt tartó minősítéseknek, de mi csak maradunk a legszelídebbnél – káros kispolgári fantazmagóriánál. Az éltető társadalmi közegből kiemelt, a hazug vádakkal intézményesen ellenségesnek és retrográdnak nyilvánított gondolat hatóereje minimálisra csökkent. Azzal ugyan, hogy a kommunista diktatúra könyveiket egy ideig anatómia alatt tartotta, azok egy kisebb kör számára olyan értéket kaptak, mint az ősi Rómában a szibilla-tekercek. Ennek azonban már alig-alig volt, vagy lehetett lemérni pozitív társadalmi méretű hatását. Múltat bíráló, az „úri” Magyarországot elutasító nézeteiket viszont, amelyek az új értelmezés szerint a kommunizmus létjogosultságát és elkerülhetetlenségét igazolták, nyakra főre idézték, már csak azért is, hogy még meglévő titkolt híveik szemében saját hitelük növelésével az idézettek hitelét rontsák.

Ekkor vált teljessé a magyar történelmi tudat torzulása. Akik azt hirdették, hogy a múltat végképp el kell törölni – többek közt azért, mert gyalázatos és szégyenletes – azok ezt a súlyos negatívumot a kommunista jövő szédületes perspektívájával tartották egyensúlyban. Így a „hazaárulók” – akik (tétélezzük fel) teljes jóhiszeműséggel elfogadták a „Magyarországból szovjetállamot” boldogító perspektíváját – nyilván nem szenvedtek történelmi tudatzavarban. Akik viszont annak idején abban nőttek fel, hogy a neobarokk társadalom és azok ellenében, akik a trianoni katasztrófába sodorták az országot, a harmadik úton haladva fel kell (és fel is lehet) építeni valamiféle független, parasztdemokrata, esetleg boldog Kert-Magyarországot, azok most megzavarodva néztek körül. A tétel első felét még úgy-ahogy el tudták fogadni (szakítás a régi, még szégyenletesnek is tekinthető Magyarországgal), de az ezt egyensúlyban tartó, pozitív-nak deklarált jövőkép (a kommunista „gleichschaltolás”) ellen még sejtjeik is tiltakoztak. A nemzeti függetlenség eszméjével ezt még a legkőrmönfontabb kommunista rabulisztika is nehezen, és csak látszólag tudta összebékíteni. A kommunista diktatúrát – bár a „szovjettagállam”-effektus később már megszelídülve csak úgy jelentkezett, mint „szovjet érdekszféra”, varsói egyezmény vagy KGST – a magyar társadalom súlyos társadalomlélektani károsodást szenvedve élte át. A betegség tüneteit, ijesztő morális és demográfiai következményeit jól ismerjük.

A megzavart történelmi tudat egyik torz produktuma a baloldaliság mitizálása. Ez részben a múlt radikális elutasításában gyökeredzik, bár semmiképpen sem azonos vele, másik éltetője a jobboldal negatív mítoszának szándékos és hamis demonizálása. Nyomai még azokban az elméletekben is felfedezhetők, amelyek szándékuk szerint túllépnek a politikai jobb- és baloldal szembeállításán. Képviselőik jószándékában nincs ok kételkedni, példájuk azonban kétségtelenül kártékony, s az öntudatos, taktikázó baloldalnak éppen ők a hitelesítő kirakatfigurái. Legfontosabb érvük a szociális igazságosság, amely – meggyőződésük szerint – egyedül a baloldal hitbizománya, a jobboldalt viszont a liberális szabad versennyel, a gyengéket letipró kapitalizmussal azonosítják. Valljuk be, némileg joggal, különösen, ha világpolitikai perspektívából nézzük. A magyar tapasztalatok azonban egészen más felé mutatnak. Különösen a közelmúlt eseményei, kormányváltásai. A baloldal valóban sokat beszélt a szociális igazságtalanságról, de abban a pillanatban változik a kép, ha itt is érvényesítjük azt a bibliai elvet, hogy gyümölcseről ismerjük meg a fát. Ne felejtjük el, a baloldal egyik legnehezebben megemészthető gyümölcse a „gulág”, az Andrássy út 60 és „Reck”.

A szociális gondolat kisajátítása jellegzetesen baloldali demagógia, s a magyar példa mutatta, hogy csupán az ellenzék politikai fegyvereként használták. Ahogy döntéshozó pozícióba kerültek, nemhogy kiterjesztették volna a támogatást, a meglévőt is megnyirbálták (gyes és a gyed). És ne felejtjük el, Teréz anya valószínűleg nem volt se bal- se jobboldali, csupán a szeretet parancsának engedelmeskedett.

1956 levert szabadságharca után a hatvanas években konszolidálódott a világ, a véres megtorlás befejeződött, és a nagyhatalmak közül egyiknek sem volt érdeke megbolygatni a kialakult helyzetet. Európa térképét, úgy látszott, éppen senki sem kívánja átrajzolni, mindenki örömmel nyugtázta a viszonylagos békét. A Kádár rendszer is szelídebb, megbocsátó arcát fordította felénk, és az állandóság, a megváltozhatatlanság már korábban, az ötvenes években gyökeret vert palántája kilombosodott. Ebben az üvegházi, mesterségesen előállított klímában alakult ki és mérgezett az a tájékozódási tudatzavar, amelyet nevezhetünk „farkasverem-effektusnak”. A farkasverembe esett ember ugyanis, ha semmi reménye sincs, hogy társai megszabadítsák – mert talán tudomásuk sincs verembe zuhanásáról vagy önzésük köti meg kezüket –, mi más tehetne, megalkuszik, megpróbálja a lehetetlent: magához szelídíteni az életére pályázó csikaszt.

A szovjet hatalmi zóna akkoriban olyan véglegesnek, zártnak és megdönthetetlennek látszott, hogy esztelenség lett volna szembe fordulni vele, hogy annak el nem fogadása egyenlő lett volna a kollektív öngyilkossággal. Akkor már senki sem hitt az ember millióinak gyászkönnyeiben, hisz nyilvánvaló volt, hogy elszakításunk Európától és bezáratásunk egy bizantinikus világ szellemi börtönébe – amely csak a százötven éves török uralomhoz hasonlítható – a nagyhatalmak megkönnyebbült jóváhagyásával történt, és semmi jel sem mutatott arra, hogy ez az egyensúly úgy változnék meg, hogy Oroszország lemondana régi vágya teljesüléséről, a hódításról, s visszahúzódnék eredeti határai mögé. Ebben a történelmi farkasveremben az élet, a túlélés volt a legfontosabb, s a szellem emberei közül sokan úgy vélték, a túlélés érdekében, saját belső ellenállásukat megvesztegetve, erkölcsi kötelességük megtenni bizonyos engedményeket. Ezen az áron – vagy ezzel az áldozattal – a szólás, a megszólalás jogát és lehetőségét is megszerezhették. Így szűrődtek be – hogy csak a legnagyobbakat emlegessem fel – Németh László és Illyés Gyula életművébe is olyan, az egészhez viszonyítva alig számottevő, de mégis észrevehetően „idegen” motívumok és gesztusok, amelyek ugyancsak megzavarhatták a puha diktatúra kábítószeres mámorában elbizonytalanodott társadalmat. Hogy megszólalhassanak, hogy lényeges igazságaikat is elmondhassák, a hiúság belső parancsa ellenére, mely a terméketlen hallgatás csonthéjába zárta volna a szellemet, megszólaltak az Élet, a Túlélés érdekében. A szálláscsináló az aggodalom volt, de nem a személyes sors, a karrier derékba törésének, az „önmegvalósítás” esetleges kudarcának rettenete, hanem a szolgálni akarás szenvedélye és a *nemzetféltés* (A korábban elemzett Bibó tanulmányok nehezen értelmezhető rezdüléseinek is talán ez lehet a magyarázata.) Ugyanez a féltés kényszerít arra, hogy mindezt szóba hozzuk. A visszaható történelmi események bebizonyították, hogy a szillogizmus (szerencsére) téves premisszákból indult ki, s így az abból levont következtetés, a konklúzió sem állja meg a helyét. A szovjet hatalom ugyanis lehet, hogy megdönthetetlennek látszott, de ugyanakkor életképtelen is volt, s lényegében külső beavatkozás nélkül, megoldhatatlan belső feszültségei miatt omlott össze. És most ránk, az utókorra maradt, hogy tapintatosan, de következetesen eltakarítsuk azokat a történelmi lim-lomokat, amelyek a tájékozódást megzavarhatják.

1989-cel, a rendszerváltozással, a szovjet csapatok kivonulásával, a demokratikus választásokkal *formailag* új korszak kezdődött a magyar történelemben. De csak *formailag*, a *lehetőség* szintjén. Hic Rhodus, hic salta, most ismételtelen bebizonyíthatjuk – ez a történelem legfontosabb, bizalomébresztő tanúsága –, hogy az annyiszor elsíratott és torzultnak minősített magyar alkat képes a megújulásra, az egyetemes magyarságnak most is lesznek (és vannak) olyan erőtartálékai, amelyeket mozgósítva pozitív, nem lefegyverző, hanem ellenkezőleg, a „puhatestű” magyarságot védelmező és megerősítő műltszemléletet tud kialakítani. Az új szellemű történelmi tudat inspirálója (írhatnám azt is, hogy 'bénítője') már nem a herderi jóslat, nem a trianoni csapást követő kábulat, és sűgője nem a történelmi farkasvermet igazoló cinizmusa vagy a farkasverem kiszolgáltatottságát szenvedők túlélési stratégiája. Ez már csak egy újfajta, a saját erejének, képességeinek tudatára ébredt nemzedék egészséges szemléletének lehet a terméke.

Hogy hol van ez a nemzedék? Egyelőre szétszórta, lehetőség szerint, mert hiányzik az egymásra ismerés, az ebből fakadó szolidaritás. Ahogy azonban a történelem folyamatosan végzi tereptisztító munkáját, ahogy a ránk zúdított eszmék kaotikus dzsungelében utak és ösvények nyílnak, egyre valószínűbb, hogy ezek a törekvések egymásra találhatnak, s a szándékok összegződnek a közös hit jegyében.

Ennek alapja pedig nem lehet más, mint az a szemlélet, amely nem tagadja, hogy történelmünk során a magyarság olykor önhibájából, máskor külső erők nyomasztó súlya alatt elbukott, de a régi korok tanúságát komolyan összevetve a messze jövővel és a jelenkorral, arra a következtetésre jut, hogy a múltból nem az az emlékezetes számunkra, nem azt kell számon tartanunk, hogy hányszor buktunk el, hogy a külső támadás túlerejével szemben milyen tehetetlenek voltunk, hányszor tiportak le, aláztak meg, hanem azt, hogy eddig még minden alkalommal – legutóbb 1989-ben is – sikerült felállnunk, a végzetesnek és véglegesnek hitt farkasverembe is létrát nyújtott megmentésünkre a sors, kikászálódunk, s most itt állunk, tántorgunk a peremén. Ha legjobbaink tévedtek is olykor, azt mindig volt erőnk és képességünk korrigálni, s ha kellett, mindent újrateztünk.

„A közösségi rémképeknek – írja Bibó István egy helyütt – megvan az a szörnyű tulajdonságuk, hogy fantáziából születnek ugyan, de *abban az arányban, ahogyan hisznek bennük testet tudnak öltetni.*” Szerencsére ez a „szörnyű tulajdonság” nemcsak a rémképeket jellemzi, s ez vigasztalónk is lehet.

Mert a siker a lehetőség bölcsőjében ring, s ha sikerül az új pozitív „rémképet” *közösségivé* emelnünk, ha az 1989-es változást életet sugalló tartalommal tudjuk megtölteni, akkor abban az arányban, ahogyan és amilyen mértékben hiszünk benne, olyan mértékben testet is fog öltetni.

Végezetül engedtessek meg nekem, hogy mintegy catói *ceterum censeo*ként önmagamam idézzem. 1989 után a botladozó reménység korszakában írtam:

Minden nemzet olyan, amilyennek hitt el meri magát képzelni. Amilyennek tulajdon lelkében felépíti. Ezt az alkotó hitet kell a társadalomban felnövesztenünk, s akkor megáll a népesség ijesztő fogyása, csökken az öngyilkosságok száma, és a jövő építése közben a belső igényhez tudjuk szelídíteni a külső kényszert.

Budakeszi, 2000. január utolsó napjai